

Muhammed b. el-Hanefiyye ve Adına Oluşan Fırkalar

Sayın **DALKIRAN***

ABSTRACT

Mohammed b. el-Hanefiyye and Groups Taking his Name

Name of Mohammed b. el-Hanefiyye is very important in History of Islam Doctrines. Name of Mohammed b. el-Hanefiyye was also used as other Ehl-i Beyt followers. Although he did not accept these ideas, both rebellians and diffent groups were made by using his name. Muhtariyye-Keysaniyye and same groups taking his name had extreme ideas and were in the vanguard of different ideas as Ricat, Beda and Mahdi seen in Shiite groups.

Keywords: Mohammed b. Ali, Mohammed b. el-Hanefiyye, el-Muhtar, Mahdi, Beda, Ricat, Muhtâriyye, Keysâniyye, Shiite, Karbiyye, Sebeyye.

GİRİŞ

İslâm'ın erken dönemlerinde Hz. Ali ve neslinin adına hareket ettiğini iddia eden bir takım siyasî - itikadî oluşumlar ortaya çıkmıştır. Bunların bir kısmında Zeyd b. Ali gibi bizzat Ehl-i Beyt'ten olan birisi olsa da, çoğunlukla Ehl-i Beyt mensupları o oluşumların dışında kalmışlardır. Hatta kendi adlarına oluşturulan zümrelerle ilişkilerinin olmadığını açıklamalarına rağmen, buna mani olamamışlardır. Böylece Hz. Ali ve Ehl-i Beyt adı istismar edilerek, isimleri etrafında bir çok guruplaşmalar ve isyanlar çıkartılmaya devam edilmiştir. İslam Mezhepleri Tarihinde pek çok örneği bulunan bu tür fırkaların, sadece bir örneği bu çalışmaya konu edilecektir.

Çalışmamızda özellikle Şii inançlar içerisinde yer alan bir takım kavramların kökenleri de gösterilecek ve bugünkü kullanım şekli ile mukayese imkanı bulunmuş olacaktır. Bu yapılırken de tarihi olaylara kısaca temas edilecek ve özellikle de Şia'nın doğuşuyla ilgili gündeme gelen ilk Şii hadiselerin analizinde Watt, Fiğlalı ve Onat tarafından kullanılan ve son derece önemli sonuçlar elde edilen "fikir-hâdis e irtibatı prensibi"¹ metot olarak takip edilecektir.

Konunun ele alınmasında, öncelikle Muhammed b. el-Hanefiyye ile ilgili kaynaklarımızda yer alan kısıtlı bilgi sunulacak, Hz. Ali'den başlamak üzere,

* **Doç. Dr.**, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Öğretim Üyesi.

1 Bu prensip hakkında bkz. Sönmez Kutlu, "İslam Mezhepleri Tarihinde Usul Sorunu", İslâmî İlimler Vakfı, "İslami İlimlerde Metodoloji Problemi (Mezhepler Tarihinde Metodoloji Problemi)" başlığını taşıyan Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısında Sunulan Tebliğ, 27-28 Eylül 2003.

Hız. Hasan ve Hız. Hüseyin'le ilgili kısa bilgi verilecek, olaylar aktarılırken Muhammed b. el-Hanefiyye'nin bu süreçteki yerine işaret edilecektir. Sonrasında özellikle adının kullanıldığı Muhtar es-Sakafi olayına temas edilecek ve Muhammed b. el-Hanefiyye'nin buradaki yerine işarette bulunulacaktır. Ayrıca Muhammed b. el-Hanefiyye'nin adına zuhur eden fırkalar ile, bunların kullandıkları kavramlara ilişkin ilgili bilgi verilecektir. Makale süresince Muhammed b. el-Hanefiyye adı yerine, zaman zaman bu ismin yaygın kullanımını olan İbnü'l-Hanefiyye şekli kaydedilecektir.

Bu makale ile, Emeviler döneminde vücut bulan bu fırkalar ile, özellikle günümüz Şii inançları arasında oluşan köprüyü görme fırsatı yakalanmış olacaktır. Zira, Yörükân'ın da ifade ettiği gibi, yeni bir mezhep, eski mezheplerin yamalı bohçası gibidir². Zamanımızdaki fırkaların anlaşılabilmesi için tarihteki yapılarının veya benzeri fırkaların şeklinin mutlaka çok iyi bilinmesi gereklidir.

MUHAMMED B. el-HANEFİYYE

Muhammed b. el-Hanefiyye, Hız. Ali'nin Havle bint Ca'fer adlı hanımından olan çocuğudur³. Tam adı Muhammed b. Ali b. Ebî Tâlib el-Hâşimî Ebu'l-Kâsım el-Medenî'dir, ancak daha çok İbnü'l-Hanefiyye adıyla tanınmaktadır. Muhammed b. el-Hanefiyye, Hız. Ali'nin 16 / 637 yılında Havle bint Ca'fer b. Kays'tan'dan doğmuş oğludur. Havle, Benî Hanife kabilesine mensup olup, Akriba muharebesinden sonra esir olarak, Medine'ye getirilmiş ve Hız. Ali'ye verilmişti⁴. Onun doğumu ile ilgili olmak üzere farklı rivayetler mevcuttur. Bunlardan birine göre, Hız. Ebu Bekir zamanında, bir diğerine göre de Hız. Ömer'in halifeliği döneminde doğmuştur⁵.

el-Cevhere'de verilen bilgiye göre, İbnü'l-Hanefiyye, yiğit ve seçkin liderlerden ve büyük kişilerden biridir. Çok cesur ve güçlü idi. Güzel ve tatlı anlatışta üstün bir kimse idi. Kur'ân'ı ve Sünneti çok iyi bilen bir âlimdi. Hız. Ebû Bekir ile Hız. Ömer'in daha üstün olduğuna inanır, Hız. Osman'ı överdi⁶.

2 Yusuf Ziya Yörükân, *Ebu'l-Feth Şehristânî "Milel ve Nihal" Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme ve Mezheplerin Tetkikinde Usûl*, Notlarla Yayına Hazırlayan Murat Memiş, Ankara 2002, s. 220.

3 Hız. Ali'nin genel olarak on dört oğlu ve on yedi kızı bulunduğu rivayet edilmektedir (Bkz. Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut ts., V, 153-155). Farklı rakamlar için bkz. Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut 1379/1960, II, 213; Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, Beyrut ts., III, 19-20.

4 Fr. Buhl, "Muhammed b. Al-Hanafiyya", *İA*, İstanbul 1971, VIII, 478. İbn Manzûr'un kaydettiğine göre Muhammed b. el-Hanefiyye'nin annesi Yemâme esirlerindendir ve Hız. Ebû Bekir'in halifeliği zamanında Hız. Ali'ye verilmiştir. Bkz. Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Muhtasarü Târîhi Dimesşk li-İbn Asâkir*, tah. İbrahim Salih, haz. Muhammed b. Abdurrahman - Malik b. Edhem, Dimaşk Dâru'l-Fikr 1988, XXIII, 95.

5 İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Beyrut ts., IX, 354.

6 Muhammed b. Bekr b. Abdullâh İbn Musa Ensârî, *el-Cevheratü fi Nesebi'n-Nebî ve Ashabihi'l-Aşara*, I. Baskı, Riyad 1983, II, 229; Ebu'l-Hasen en-Nedvî, *Hız. Ali el-Murtazâ*, İstanbul 1999, s. 209-210.

İbnü'l-Hanefiyye'nin kendisinin rivayet ettiği bir habere göre, Hz. Ali, Hz. Peygamber'den "Yâ Rasûlallâh, eğer senden sonra bir oğlum doğacak olursa, senin adın ile adlandırıp, künyen ile künyelendirebilir miyim?" diyerek izin istediğinde, Hz. Peygamber "Evet" diyerek olumlu cevap verir. Böylece Hz. Ali, onun künyesini Ebû Kâsım ve adını da Muhammed koyar⁷. İbn Manzûr'un bu istikamette verdiği pek çok haberden⁸ birine göre, Muhammed b. el-Hanefiyye, şöyle der: "Hasan ve Hüseyin benden daha hayırlıdır. Ben ise, babamın hadislerini onlardan daha iyi bilirim."⁹ O, Hz. Ali'ye ait olan hadislerin rivayetinde, kendisinden daha üstün kimsenin bulunmadığını da söyler¹⁰. Ayrıca onun, Ehl-i Beyt'in en faziletliyelerinden, isnatça doğruluğundan ve çok güvenilen bir şahıs olduğundan da söz edilir¹¹.

Muhammed b. el-Hanefiyye, Cemel savaşında babası Hz. Ali'nin sağında yer almış¹² ve onun sancağını taşımıştır¹³. Onun bu görevi üstlenmesi, ileride hakkında bilgi verecek olduğumuz Muhtâriyye-Keysâniyye tarafından babasından sonra onun imam olduğuna bir delil olarak kabul edilmiştir¹⁴.

Hz. Ali'nin nesli, oğulları Hasan, Hüseyin, Muhammed b. Hanefiyye, Abbas ve Ömer yoluyla devam etmiştir¹⁵. Hz. Ali, Hz. Osman'ın 35/656 yılında şehit edilmesinden sonra halife seçilmiştir (21 Zilhicce 35 / 20 Haziran 656)¹⁶. Onun hilafetinin nasla mı yoksa seçimle mi olduğu hakkında Ehl-i Sünnet ile Şîa arasında ihtilaf bulunmaktadır¹⁷. İç karışıklıklar nedeniyle hilafeti yıllarında pek çok sıkıntı çeken Hz. Ali, bir Hâricî olan Abdurrahmân b. Mülcem el-Murâdî tarafından hançerlendiğinde (15 Ramazan 40 / Ocak 661)¹⁸ yaralı vaziyette oğulları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'i yanına çağırarak onlara çeşitli tavsiyelerde bulunur. Hz. Ali, vefatından önce oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye'yi de yanına çağırır ve ona da bazı tavsiyelerin yanında kardeşleri Hasan ve Hüseyin hakkında iyilikte bulunması, onlara saygı göstermesi ve faziletlerini bilmesini ister. Tekrar Hasan ve Hüseyin'e yönelir ve on-

7 İbn Manzûr, *Muhtasarü Târîhi Dimeşk li-İbn Asâkir*, XXIII, 95; Ebû Abdillâh İsmail b. İbrahim el-Buhârî, *Kitâbu't-Târîhi'l-Kebîr*, Kahire ts., I, 182.

8 İbn Manzûr, *Muhtasarü Târîhi Dimeşk*, XXIII, 95.

9 İbn Manzûr, *Muhtasarü Târîhi Dimeşk*, XXIII, 95.

10 İbn Manzûr, *Muhtasarü Târîhi Dimeşk*, XXIII, 95.

11 İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, 355.

12 Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Abdi Rabih el-Endülüsî, *Kitâbu'l-İkdi'l-Ferîd*, Beyrut 1403/1983, IV, 305.

13 İbn Abdi Rabih, *Kitâbu'l-İkdi'l-Ferîd*, IV, 313-314.

14 Ebû Mansur Abdulkâhîr b. Tâhîr Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l-Farak)*, trc. Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara 1991, s. 31.

15 Bkz. Taberî, *Târîh*, V, 155.

16 Ya'kûbî, *Târîh*, II, 178; Taberî, *Târîh*, IV, 427-435.

17 Bu ihtilaflar için bkz. Sayın Dalkıran, *Osmanlı Devletinde Ehl-i Sünnet'in Şîf Akidesine Tenkitleri*, İstanbul 2000, s. 178 vd..

18 Bkz. Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvud ed-Dîneverî, *Kitâbu Ahbâru't-Tivâl*, tah. Abdulmünim Amîr, Beyrut ts., s. 213-214; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 214; Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Mürûcu'z-Zehab ve Meâdini'l-Cevher*, tah. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Mısır 1384/1964, II, 423; İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdilkerim, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrut 1385-6/1965-6, III, 387.

lardan da kardeşleri hakkında hayırlı olmalarını, kendisinin onu sevdiğini, onların da kardeşlerini sevmelerini ister¹⁹.

Hız. Ali'nin vefatından sonra, muhtelif gruplar Hız. Hasan, Hüseyin ve bir süre için de Muhammed b. Hanefiyye'ye ve bunların evladına biat ettiler. Muhammed b. Hanefiyye²⁰ ve oğlu Ebû Hâşim istisna edilirse, ilk Ali evladının aşırı gruplarla ilgilerinin bulunmadığı ve onların görüşlerini tasvip etmediği görülür. Hız. Ali neslinin pek çoğu felaketlere maruz kalmış ve sıkıntılı bir hayat yaşamışlardır. Hız. Hasan babasından sonra yürüttüğü hilafet görevinden Muaviye b. Ebî Süfyan lehine bir takım şartlar karşılığında²¹ feragat etmiş (21 Rebiulevvel 41 / 26 Temmuz 661) ve bir müddet sonra da karısı Ca'de bint Eş'as tarafından zehirlenerek öldürülmüştür²².

Konu tartışmalı olmakla birlikte, Hız. Hasan ile Muâviye arasındaki hilafeti devir şartlarından biri, Muâviye vefat edince, hilafeti Hız. Hasan'a vasiyet etmesi idi²³. Ancak Muaviye bu şartı görmezlikten gelerek oğlu Yezid'i veliaht tayin etmiş ve halkı bunu kabule zorlamıştır (56/676). Hicretin altmışın- cı yılında Muâviye'nin vefatı üzerine, Şam ve Halep başta olmak üzere, Acem ve Arap ülkelerinin çoğunluğu Yezid'e bey'at ederler²⁴. Yezid, kendisine bey'at etmeleri için Medine'ye de haber gönderir. Medine'de bulunan Muhammed b. el-Hanefiyye, Hız. Hüseyin'e; şehirlerden uzak durması, halka elçiler salarak kendisine bey'ata davet etmesi, eğer kabul etmeyip başkasına giderlerse, bundan dolayı dininin, aklının ve faziletinin eksilmeyeceği, şehirlerden birine gittiği takdirde halkın kendisi hakkında anlaşmazlığa düşerek çarpışabileceği, bundan da zarara uğrayabileceği; bu sebeplerden Mekke'ye, orada rahat edemediği takdirde Yemen'e, orada da sükûnet bulamazsa dağ başlarına gidip halkın işlerinin sonucunu beklemesinin iyi olacağı yolunda tavsiyelerde bulunur. O da buna uyarak, 28 Receb 60/4 Mayıs 680 gecesi, bütün aile ferdlerini yanına alıp Yezid'e beyat etmeyerek Mekke'ye gider²⁵.

19 el-İmam Ebi'l-Abbas Muhammed b. Yezid el-Müberred, *el-Kâmil*, tah. Muhammed Ahmed, Beyrut 1406/1986, III, 1168.

20 Muhammed b. el-Hanefiyye'nin Muhtar'a niçin göz yumduğunun nedenleri ile ilgili bkz. Fr. Buhl, "Muhammed b. Al-Hanafiyya", *İA.*, VIII, 478.

21 Dineverî (282/895) bu şartları altı madde halinde verir. Bkz. Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s. 218. Ayrıca bkz. Taberî, *Târih*, V, 164; İbnü'l-Esir, III, s. 412-415.

22 Bkz. Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, III, 5-6; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, nşr. Ahmed Sakr, Kahire 1949, s. 73. Yezid b. Muâviye, Hız. Hasan'ın hanımı Ca'de binti Eş'as b. Kays'a evlenme teklifi yaparak Hasan'ı zehirlettiği ile ilgili rivayet İbn Kesir'e göre doğru değildir. Bkz. İbn Kesir, İmâduddin Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer, *el-Bid'aye ve'n-Nihâye*, Beyrut ts., VIII, 44. Hız. Hasan'ın ölümü öncesinde Hız. Hüseyin ve Muhammed b. El-Hanefiyye'yi yanına çağırarak onlara yaptığı vasiyetle ilgili bkz. Dineverî, *Ahbârü't-Tivâl*, s. 221.

23 Bkz. Celâliüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, Kahire 1963, s.191. Bu şartlarla ilgili değerlendirmeler için bkz. Ethem Ruhi Fiğlalı, *Türkiye'de Alevîlik ve Bektaşîlik*, İstanbul 1994, s. 254-258; a. mlf. "Hız. Hasan ve Hız. Hüseyin Dönemleri", *AÜFD*, sayı XXVI, Ankara 1983, s. 356-357.

24 Ya'kûbî'ye göre sadece dört kişi beyat etmemiştir. Bunlar; Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Ömer, Abdurrahman b. Ebî Bekr, Abdullah b. Ez-Zübeyr'dir (*Târihu'l-Ya'kûbî*, II, 228).

25 Ebû Mihnef Lût b. Yahya, *Maktelu'l-Huseyn ve Masra'u Ehl-i Beytihi fi Kerbelâ*, Bağdat 1977, s. 14; Taberî, *Târih*, V, 338-343; Ahmet b. Yahya b. Câbir el-Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşraf*, thk., Süheyl Zekkar-Riyad Zirikî, Beyrut 1417/1996, V, 317-318. Hız. Hasan ve Hüseyin dönemle-

Muhammed b. el-Hanefiyye, ağabeyi Hz. Hasan'ın hilafeti Muaviye'ye devretmesiyle Muaviye'ye beyat ettiği gibi, sonrasında Yezid'e de beyat etmiştir. Bu bakımdan hem Yezid hem de Mervan'ın onu hayırla yad ettiğinden söz edilir. Hatta Yezid'in bir kısım fikhî meseleleri İbnü'l-Hanefiyye'ye sorduğu da ifade edilmektedir²⁶. İbnü'l-Hanefiyye'nin genel kanaati, eğer bütün ümmet bir kişiye beyat etmiş ise, o da beyat etmiştir. Bu konuda çekimser kalmamıştır. Ancak görüleceği gibi ümmet, halifelliğini ilan eden farklı kişilere beyat ile bir ihtilafa düşmüşler ise, o asla hiç birini kabul etmemiştir.

Küfeliler, Yezid'e beyat etmeksizin Mekke'ye giden Hz. Hüseyin'e haber göndererek, kendisine bey'at edeceklerini ve bu nedenle Kufe'ye gelmesini isterler. Hz. Hüseyin, Müslim b. Ukayl'i durumu incelemek üzere gönderir. Ondan binlerce kişinin kendisine beyat ettiği haberini almasının üzerine²⁷, Ehl-i Beyt'ten on sekiz ve tabilerinden de altmış kişiyi yanına alarak, toplam yetmiş sekiz kişiyle Kûfe'ye hareket eder. Onun hareketini haber alan Yezid, Ubeydullah b. Ziyad'ı Kûfe valisi tayin ederek gönderir. Hz. Hüseyin'in gönderdiği, Müslim b. Ukayl katledilir²⁸ ve bu haber Hz. Hüseyin'e geç de olsa intikal etmesine rağmen, Hz. Hüseyin yoluna devam eder ve Kerbelâ'da İbn Ziyad'ın pek çok askeri tarafından kuşatılarak kendisi ile beraber yanında bulunanların ekseriyeti şehit edilirler (10 Muharrem 61 / Kasım 680)²⁹.

Kerbela olayı şüphesiz İslam Mezhepleri Tarihi için son derece önemli bir olaydır. Zira Kerbelâ fâciası, İslam tarihinde bu olayın vuku buluşundan kısa süre sonra ortaya çıkmaya başlayacak pek çok hareketin sebebi veya bahanesi olmuştur. Nitekim bu korkunç hadiseden sonra, Hz. Ali ve oğullarının haklarını aramak bahanesine sığınan birtakım hareketler meydana gelmiştir³⁰.

Bu bağlamda Hucr hadisesi, Tevvâbûn hareketi ve Muhtar es-Sakaff olayı da İslam Mezhepler Tarihinde üzerinde durulan konulardandır. Muhammed b. Hanefiyye'nin yaşadığı zaman diliminde vuku bulan bu olaylar, özellikle Şiîliğin doğuşunda şöyle ya da böyle söz konusu edilmektedir. Ancak, bunlardan Hucr b. Adiyy (51/671) hareketini hazırlayan sebepler, hareketin cereyan tarzı bir tarafa, sonuç olarak hiçbir yönü ile Şiî motifler taşımamaktadır³¹ ve tamamen Hucr ve arkadaşlarının şahsî girişimlerinden ibarettir.

Hz. Hüseyin'in intikamını almak adına ortaya çıkan ve Süleyman b. Surad'ın liderliğini yaptığı ve Emevî ordusu karşısında büyük bir hezimeye uğ-

ri için bkz. Ethem Ruhi Fiğlalı, "İslam Tarihinde Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin Dönemleri (Mezhepler Tarihi Açısından Bir Tetkik)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt XXVI, Ankara 1983, s. 353-370.

26 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, III, 469-470.

27 Ayrıca bkz. Taberî, *Târih*, V, 347-348. Dineverî oniki bin rakamını verirken (*el-Ahbârü't-Tivâl*, s. 243), Mesûdî ise oniki ve onsekiz bin rakamlarını verir (*Mürûcu'z-Zeheb*, III, 64).

28 Taberî, *Târih*, VI, 382-469.

29 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrut 1385-6/1965-6, IV, 79.

30 Ethem Ruhi Fiğlalı, *İmâmîyye Şîası*, İstanbul 1984, s. 105. Bu ve benzeri olayların "İlk-Şiî olaylar" olarak adlandırılıp adlandırılmayacağına ilişkin değerlendirmeler için bkz. Hasan Onat, *Emevîler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, Ankara 1993, s. 43-44.

31 Onat, *Emevîler Devri Şiî Hareketleri*, s. 43-61.

rayan Tevvâbûn hareketinin başarısızlığa uğramasında en büyük faktör, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin adını kullanan el-Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sakafî'nin faaliyetleridir³². el-Muhtar'ın bundaki amacı ise, kendisinin bir hareket başlatıp, böylece düşündüğü bir takım şahsi amaçlarına kavuşma isteğidir. İlk Şîî hareketlerden biri olarak nitelendirilen bu olay, Hasan Onat tarafından "Fikirlerle hadiselerin irtibatı" esas alınarak incelenmiş ve sonuçta, bu olayın "Şîî" veya "İlk Şîî" şeklinde bir nitelendirilmesinin doğru olacağı kanaatine varılmıştır³³.

Bu noktada Muhtar es-Sakafî hareketi ile Muhammed b. el-Hanefiyye'nin bu hareketin neresinde olduğu ve tasvip edip etmediğine ilişkin değerlendirmelere geçebiliriz.

MUHAMMED B. el-HANEFİYYE'NİN MUHTAR es-SAKAFÎ HAREKETİ İLE İLİŞKİSİ

Muhtar es-Sakafî, adından anlaşılacağı üzere Sakif kabilesine mensuptur ve hayatı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Babasının hicri 13 yılında İranlılara karşı yapılan muharebede büyük yararlılıklar göstererek şehit düşmesinden sonra³⁴ el-Muhtar, Hz. Ali zamanında el-Medain valisi olan amcası Sa'd b. Mesud'un yanına gönderilir. Sa'd, 37 yılında Hz. Ali'nin safını terk eden Hariciler üzerine yürümek üzere, Medain'den ayrıldığı zaman el-Muhtar ona vekalet eder³⁵. Bu haliyle el-Muhtar'ın Hz. Ali taraftarı gibi görülmesine rağmen, onun Hz. Hasan'ın Muaviye'den kaçarak Sa'd'a sığındığı zaman onu düşmanına teslim etmeye kalktığı da bilinmektedir³⁶. el-Muhtar'ın öncelikle Hâricî, sonra Zübeyrî ve daha sonra da Şîî ve Keysânî olduğu da belirtilmektedir³⁷.

Hz. Hüseyin'in Kûfe'deki durumu araştırmak üzere gönderdiği Müslim b. Akîl, Kûfe'ye ilk gelişinde el-Muhtar'ın evinde kalmıştır³⁸. el-Muhtar, Kûfe'de İbn Akîl'in isyanına katılmamış olmakla birlikte, yine de vali İbn Ziyad tarafından deynikle gözü yaranılır ve hapsedilir³⁹. Hapisten eniştesi Abdullah b. Ömer'in aracılığıyla ile ve Kûfe'yi terketmek şartıyla kurtulur⁴⁰. Kûfe'yi terk ederken intikam yeminleri eden el-Muhtar, Mekke'ye kaçan ve orada halifelliğini ilan eden Abdullah b. ez-Zübeyr'in yanına gelir⁴¹. Daha sonra

32 Taberî, *Târih*, V, 560 vd.; Fiğlalı, *İmâmiyye Şîasi*, s. 116.

33 Geniş bilgi için bkz. Onat, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri*, s. 92.

34 Ahmed Muhammed el-Hûfî?, *Edebîi's-Siyâseti fi'l-Asr'el-Emevî*, Dâru'l-Kalem, Beyrut, s. 48.

35 Dineverî, *el-Ahbâr'u't-Tvâl*, s. 205; Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim İbn Kuteybe ed-Dineverî, *el-Meârif*, Beyrut 1390/1970, s. 175.

36 G. Levi Della Vida, "Muhtar. El-Muhtar b. Abi Ubayd al-Sakafî", *JA*, VIII, 513.

37 Muhammed b. Abdülkerim Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut 1413/1992, I, 145-146.

38 Taberî, *Târih*, V, 355, 569; Dineverî, *el-Ahbâr'u't-Tvâl*, s. 231; Belâzurî, *Ensâbu'l-Esrâf*, VI, 376.

39 Taberî, *Târih*, V, 570; Belâzurî, *Ensâbu'l-Esrâf*, VI, 377; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 258. Müberred, İbnü'l-Hanefiyye ile birlikte 15 kişinin daha olduğundan söz eder. Bkz. Müberred, *el-Kâmil*, III, 1123.

40 Taberî, *Târih*, V, 570-571; Belâzurî, *Ensâbu'l-Esrâf*, VI, 377; İbn Kuteybe ed-Dineverî, *el-Meârif*, s. 176.

41 Taberî, *Târih*, V, 572; Belâzurî, *Ensâbu'l-Esrâf*, VI, 377; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 258.

Tâife giden el-Muhtar, bir yıl sonrasında tekrar Mekke'ye gelerek İbnu'z-Zübeyr'e beyat eder⁴². Bu arada Kûfe'nin durumunu da yakından takip eden el-Muhtar, Kûfe'yi kurtaracak adamın kendisi olduğunu açıklamaktan da çekinmez⁴³.

el-Muhtar, ileriye yönelik düşüncelerini tahakkuk ettirmek için Muhammed b. el-Hanefiyye'yi ziyarete devam eder⁴⁴. Daha sonra ya İbnu'z-Zübeyr'in izni⁴⁵ veya Muhammed b. el-Hanefiyye'nin emri⁴⁶ ile olsun Kûfe'ye döner. el-Muhtar, Kûfe'de etrafında toplanan gruba görüşlerini açıklayarak şöyle der: "Vasî'nin oğlu Mehdi, Muhammed b. Ali, beni, emin, vezir ve seçilmiş bir emir olarak size gönderdi ve bana, kan dökücülerle çarpışmayı ve Ehl-i Beyt'in kanını talep etmemi emretti.⁴⁷" Bu ifadeler, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin Kûfe'de büyük nüfuz sahibi olduğunu ve el-Muhtar'ın da onun tarafından gönderildiğini söylemekle, bu nüfuzdan faydalanma niyetini gösterir⁴⁸.

el-Muhtar, Tevâbün hareketi sonrasında tekrar tutuklanır⁴⁹. İkinci hapis hayatında yapacaklarını planlar ve yine eniştesinin tavassutu ile serbest bırakılır⁵⁰. Serbest bırakıldıktan sonra Kûfe'de etrafında topladığı Ehl-i Beyt taraftarlarına kendisinin mehdi olan Muhammed b. el-Hanefiyye tarafından görevlendirilmiş olduğunu söyler. Ancak onlar bu işten kuşkulanarak İbnü'l-Hanefiyye'ye bir heyet gönderirler. İbnü'l-Hanefiyye'nin yanına gidenler, "Muhtar b. Ebî Ubeyd, bize, sizinle görüştükten sonra geldiğini söyledi ve bizi, Allah'ın Kitabına, Resûlü'nün Sünnetine, Ehl-i Beyt'in dökülen kanlarını talep etmeye ve zayıfları korumaya çağırdı. Biz de ona bey'at ettik. Daha sonra sizin yanınıza gelip durumu size arz etmeyi düşündük. Eger bize ona tabi olmamızı emredersen ona itaat ederiz; eğer yasaklarsan ona uymayız" derler⁵¹.

Muhammed b. el-Hanefiyye'nin bu heyete, "...Dökülen kanlarımızı talep etmeye, intikamımızı almaya ve dolayısıyla sizi davet işine gelince... Allah'a and olsun ki, Allah'ın düşmanlarınıza karşı bize dilediği kimse ile yardım etmesini arzu ederim... Ben kendim için, dünyada haksız yere bir mü'minin öldürülmesini arzu etmem. Yalancılardan sakınınız; kendinizi ve dininizi gözetiniz⁵²" şeklinde oldukça muğlak bir cevap vermesi⁵³ onların bu sözleri izin olarak algılamalarına neden olmuş gibidir. Zira bundan sonra onun etrafında toplananlar daha da artmıştır⁵⁴.

42 Belâzûrî, *Ensâbu'l-Esrâf*, VI, 379.

43 Taberî, *Târih*, V, 575.

44 İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 98. Geniş bilgi için bkz. Vedad el-Kâdî, *el-Keysâniyye fi't-Târih ve'l-Edeb*, Doktora, el-Câmiatü'l-Emrikiyye, Beyrut 1973, s. 90 vd..

45 Mesûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, III, 83.

46 Belâzûrî, *Ensâbu'l-Esrâf*, VI, 380. Daha geniş bilgi için bkz. Fığlalı, *İmâmîyye Şîası*, s. 132 vd..

47 Belâzûrî, *Ensâbu'l-Esrâf*, VI, 380.

48 Fığlalı, *İmâmîyye Şîası*, s. 133.

49 Belâzûrî, *Ensâbu'l-Esrâf*, VI, 381; Taberî, *Târih*, V, 605.

50 Taberî, *Târih*, VI, 8.

51 Taberî, *Târih*, VI, 9-13.

52 Taberî, *Târih*, VI, 13-14; İbn Manzûr, *Muhtasarü Târîhi Dimesşk*, XXIII, 101-102.

53 İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 99; Belâzûrî, *Ensâbu'l-Esrâf*, VI, 384; Taberî, *Târih*, VI, 14; Nebile Abdülümünm Dâvud, *Neşetü's-Şîati'l-İmâmîyye*, Beyrut 1415/1993, 79 vd..

54 Fığlalı, *İmâmîyye Şîası*, s. 134-135.

Muhammed b. el-Hanefiyye, aslında el-Muhtar'a karşı olumlu bakmıyordu ve onun kendi şahsına karşı gösterdiği heyecandan şüphelenmesi için, pek çok neden vardı. Fakat kendisini çeviren sayısız tehlikeleri göz önünde bulundurduğundan ve kararsızlığından dolayı, onunla açıkça alakasını kesmek istememesi muhtemeldir. Bu nedenle de Kûfelilere yukarıdaki kaçamak cevabı vermiş olabilir⁵⁵.

el-Muhtar, Hz. Ali'nin meşhur komutanı el-Eşter'in oğlu İbrahim'i de kendi saflarına katmak için, büyük ihtimalle Muhammed b. el-Hanefiyye'ye iza-feten kendi yazdığı⁵⁶ bir mektubu ona verir⁵⁷. İbrahim, mektuptaki "Muhammed el-Mehdi'den" sözüne takılır ve "Daha önce İbnu'l-Hanefiyye bana, ben de ona yazardım. O bana yazdığı mektupta ancak kendi adıyla babasının adını yazardı" diyerek mektup hakkındaki şüphesini belirtir. Ancak bir kısım şahısların şahitlikleri üzerine el-Muhtar'a beyat eder⁵⁸.

Böylece isyanın belirli bir alt yapısı oluşturulur. el-Muhtar'ın etrafındaki-ler genellikle azatlı kölelerden oluşur. İsyân fiilen başlatılır⁵⁹. Hareket esnasında, Kerbelâ'da Hz. Hüseyin ve yanındakilerin öldürülmelerine fiilen iştirak etmiş olanların tamamı yakalanarak katledilir. İbn Eşter, İbn Ziyad ve İbn Numeyr'in kesik başlarını el-Muhtar'a, o da Muhammed b. el-Hanefiyye'ye gönderir⁶⁰. Bu durum Mekke'de bulunan Hz. Hüseyin'in oğlu Ali başta olmak üzere Muhammed b. el-Hanefiyye ve diğer Ehl-i Beyt mensuplarını fazlasıyla sevindirir⁶¹.

Mekke'de halifeliğini ilan etmiş bulunan Abdullah b. ez-Zübeyr, bu olaylar esnasında Muhammed b. el-Hanefiyye ile diğer Hâşimoğulları'na karşı tavrını sertleştirir. Zaten öteden beri İbnu'l-Hanefiyye, Abdullah b. ez-Zübeyr'in şüphesini tahrik etmekte idi⁶². İbnu'z-Zübeyr, halifeliğini ilanı sırasında İbnu'l-Hanefiyye ile İbn Abbas'ın da kendisine bey'atlarını istemiş; fakat onların, kendilerinin bütün memleketlerin bey'atlarından sonra bey'at edeceklerini söylemeleri üzerine bunu kabul etmişti. Ancak o, el-Muhtar'ın İbnu'l-Hanefiyye adına isyana kalkışması üzerine, ertelenmesini kabul ettiği bey'at talebini yeniler ve şayet bey'at etmezlerse kendilerini öldürmek ve hatta yakmakla tehdit eder⁶³. Akabinde Muhammed b. el-Hanefiyye ile yanında bulunan Ehl-i Beyt mensuplarını Zemzem kuyusuna hapsedtirir⁶⁴. Bu

55 Fr. Buhl, "Muhammed b. Al-Hanafiyya", *İA.*, VIII, 478.

56 İbn Manzûr, *Muhtasarü Târîhi Dumeşk*, XXIII, 102.

57 Taberî, *Târîh*, VI, 16-17.

58 Taberî, *Târîh*, VI, 16-18; Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s. 289-290.

59 Taberî, *Târîh*, VI, 34 vd..

60 Taberî, *Târîh*, VI, 62; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 259; Mesûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, III, 105; Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s. 295; İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 100; İbnu Abdi Rabih, *Kitâbu'l-İkdi'l-Ferid*, IV, 404-405. Muhsin Emin, İbn Ziyad'ın başının Zeynel'Abidin'e gönderildiğinden söz eder. Bkz. Muhsin Emin, *Ayânu's-Şâa*, tah. Hasan Emin, Beyrut 1406/1986, I, 236.

61 Bkz. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 259.

62 İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 100-101; Fr. Buhl, "Muhammed b. Al-Hanafiyya", *İA.*, VIII, 478.

63 İbnu Abdi Rabih, *Kitâbu'l-İkdi'l-Ferid*, IV, 413. Beyat konusunda İbnu'l-Hanefiyye İbnu'z-Zübeyr'e şöyle der: "Benim dışında beyat etmeyen tek kişi kalmadığında ben de beyat ederim." Bkz. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, III, 472.

64 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, III, 474.

durum Muhammed b. el-Hanefiyye tarafından el-Muhtar'a bildirilir ve ondan yardım istenir⁶⁵. el-Muhtar, gönderdiği kuvvetle İbnu'l-Hanefiyye ve yanındakileri kurtarır. Muhammed b. el-Hanefiyye şehri kana bulamamak için, Abdullah b. ez-Zübeyr'in askerleri ile muharebeye tutuşulmaması emrini verir⁶⁶.

Bundan sonra İbnu'l-Hanefiyye, kendi adına hareket edilen Kûfe'ye gitmeye niyetlenir. Ancak onun bu niyetini haber alan el-Muhtar, bu durumdan fevkalâde rahatsız olur ve hakimiyeti elinden kaçıracağı korkusuna kapılarak, "Gerçek şu ki biz, Mehdî'ye bey'at etmişizdir. Ancak Mehdî'nin bir özelliği vardır: Ona bir kılıçla vurulur; eğer kılıç, derisini kesmezse, o Mehdî'dir" der. Bunu haber alan İbnu'l-Hanefiyye de kendisinin öldürüleceği endişesiyle Kûfe'ye gitmekten vazgeçerek Mekke'de kalır⁶⁷ ve akrabaları ile birlikte Mina'ya çekilir⁶⁸. Daha sonra da Tâife giderek orada ikamet eder⁶⁹.

el-Muhtar, kendisine Cebrail'in geldiğinden ve Hz. Hüseyin'in katillerini öldürmekte yardımcı olduğundan söz eder⁷⁰. Ayrıca kendisinin Allah'tan vahiy aldığını iddia eder ve bir takım kehanetlerde bulunur. Onun bu iddialarını işiten İbrahim b. el-Eşter, el-Muhtar'ı terkeder. el-Muhtar'ı durdurmak için fırsat kollayan Abdullah b. ez-Zubeyr ile Basra valisi olan kardeşi Mus'ab b. ez-Zubeyr, yalnız kalan el-Muhtar'ı ortadan kaldırmak amacıyla büyük bir orduyu onun üstüne sevkederler⁷¹.

İbnu'z-Zübeyr'in ordusunun üzerlerine sevk edildiğini haber alan el-Muhtar, askerlerine zaferin kendilerinin olacağı kehanetinde bulunur⁷². Zira kendisine bu yolda vahiy geldiğini söyler. İki ordu Medâin'de karşılaşır ve el-Muhtar'ın taraftarları hezimete uğratılır. Pek çoğu katledilir. Geride kalanlar, el-Muhtar'a daha önceki zafer sözünü hatırlatırlar ve bunun nedenini sorarlar. O da, "Yüce Allah bana böyle söz vermişti; ama bu fikrini değiştirdi (beda)" der ve şu âyeti delil olarak ileri sürer: "Allah dilediğini mahveder, dilediğini bırakır..."⁷³ ⁷⁴. el-Muhtar'ın özelliklerinden birisi de bu idi. O, bir şeyi haber verirdi. O şey haber verdiği gibi çıkarsa onu davasının doğruluğuna delil olarak gösterir; haber verdiği olmadığı takdirde de onu beda' ile açıklardı⁷⁵.

65 Taberî, *Târih*, VI, 76; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, III, 475-476; İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 99-101; Ya'kûbî, *Târih*, II, 261; İbn Manzûr, *Muhtasaru Târîhi Dimesk*, XXIII, 99.

66 Fr. Buhl, "Muhammed b. Al-Hanafîyya", *İA.*, VIII, 479.

67 Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 46; İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 100-101.

68 Fr. Buhl, "Muhammed b. Al-Hanafîyya", *İA.*, VIII, 479. Ya'kûbî onun Abdullah b. Zübeyr tarafından Radva'ya sürüldüğünden söz eder. Bkz. *Târîh-i Ya'kûbî*, II, 262.

69 Fr. Buhl, "Muhammed b. Al-Hanafîyya", *İA.*, VIII, 479.

70 İbn Kuteybe ed-Dineverî, *el-Meârif*, s. 176.

71 Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 39.

72 Muhtar zaman zaman gaybı bildiğine ilişkin ifadeler kullanır. Bkz. Taberî, *Târih*, VI, 92.

73 Ra'd (15), 39.

74 Taberî, *Târih*, VI, 104; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 38-39. Ayrıca bkz. Wadâd al-Qâdî, "The Development of the Term Ghulât in Muslim Literature with Special Reference to the Keysâniyya", *Akten des VII. Kongresses für Arabistik und Islamwissenschaft* (Göttingen, 15. Bis. 22 August 1974), nşr. Albert Dietrich, Göttingen 1976, s. 297.

75 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 146-147.

Sonuçta el-Muhtar, konağında muhasara edilir⁷⁶ ve Ramazan 67 / Mart-Nisan 686-687'de yakalanarak öldürülür⁷⁷. el-Muhtar olayı bu şekilde kısa bir sürede son bulur. Ancak onun bu hareketi, Muhammed b. El- Hanefiyye'nin imametini öne süren bir kısım zümrelere öncülük eder⁷⁸.

Muhammed b. el-Hanefiyye, yukarıda temas ettiğimiz şekilde el-Muhtar'ın kendisini tehdit etmesi üzerine, onunla olan tüm ilişkisini koparır. O, İbnü'z-Zübeyr'in tehditlerine ve Abdülmelik'in daha dostane davetlerine rağmen vaziyetini değiştirmez. Hicaz ile Suriye'de kendisine daha güvenli bir yer verilmediği halde, hilafet iddiasında bulunanlardan hiç birine beyat etmez. Zira, bütün müslüman cemaatinin etrafında toplanacağı şahsı halife olarak tanıma konusundaki kanaatını muhafaza eder⁷⁹. Nitekim o, beyat konusunda şöyle demiştir: "Bütün insanlar bana beyat etseler de bir kişi beyat etmese ve saltanatım da o bir kişi ile pekişecek olsa, yine de o kişiyi öldürmezdim.⁸⁰" Bu ifade onun insana ve beyat işine ne derece önem verdiğini göstermesi bakımından büyük önem arz etmektedir. O, hayatında kardeşleri Hz. Hasan ve Hüseyin gibi halife olmak için bir teşebbüste bulunmamıştır. Onun bu isteksizliğini dini nedenlere dayandıranlar bulunmaktadır. Ancak şu da unutulmamalıdır ki, onun karşısında babası Hz. Ali ve diğer kardeşlerinin acı tecrübeleri bulunmaktadır. El-Hanefiyye şu sözü ile adeta bu manayı kasdetmiştir: "Kendini koruyan, eline sahip çıkan, dilini tutan ve evinde oturan kimseye Allah rahmet etsin. Kazandığı şeyler kendisine aittir ve o sevdiği kimselerle beraberdir. Dikkat edin, Benû Ümeyye'nin yaptıkları, müslümanların kılıçlarından daha süratlidir. Bilinsin ki, ehl-i hak için Allah dilediği taktirde saltanat verir. Sizden ve bizden kim o saltanatı görürse, onun bizim yanımızda yüksek bir değeri vardır. Kim de göremeden ölürse, Allah katındaki, daha hayırlı ve bakidir.⁸¹"

Muhammed b. el-Hanefiyye, 68/688 yılında Zübeyriler, Emeviler ve Hâricîlerden bağımsız bir fırkanın reisi olarak hac görevini yerine getirir⁸². İbnü'z-Zübeyr'in 73/692 yılında öldürülmesinden sonra kendisinin arzuladığı kanaat birliği gerçekleştiğinden Abdülmelik'i meşru hükümdar olarak tanıır⁸³ ve 78/697-698'de Şam'a onu ziyarete gider. Bu gidişini Haccac'ın sağladığı ve onu tekrar Medine'ye getirdiği de söylenmektedir⁸⁴. Medine'de

76 Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 49.

77 Taberî, *Târih*, VI, 110; Yakûbi, *Târih*, II, 263; Mesûdi, *Mürûcu'z-Zehab*, III, 106; Fığlalı, *İmâmîyye Şîası*, s. 140-141.

78 Nebile Abdülmümmîn Dâvud, *Neşetü's-Şîati'l-İmâmîyye*, s. 82.

79 Fr. Buhl, "Muhammed b. Al-Hanafiyya", *İA.*, VIII, 479.

80 İbn Manzûr, *Muhtasarü Târîhi Dimeşk*, XXIII, 105.

81 İbn Manzûr, *Muhtasarü Târîhi Dimeşk*, XXIII, 105.

82 İbn Asâkir, onun Muhtar taraftarları ile birlikte haccettiğini kaydeder. Bkz. İbn Manzûr, *Muhtasarü Târîhi Dimeşk*, XXIII, 100.

83 Muhammed b. el-Hanefiyye, Abdullah b. Ez-Zübeyr'in ölümünden sonra Abdülmelik'e mektup yazarak kendisine beyat etmesini ister ve bu işe kendilerinin daha layık olduklarından söz eder. Ancak bunu Abdülmelik kabul etmez. Bkz. İbnü Abdi Rabih el-Endülüsi, *Kitâbu'l-İkdi'l-Ferîd*, IV, 400.

84 Belâzuri, *Ensâbu'l-Eşrâf*, III, 480.

81/700-701 yılında⁸⁵ altmış beş yaşında vefat eder⁸⁶.

İbnü'l-Hanefiyye, hayatı boyunca sessiz ve sakin bir hayat yaşamış ve fiilen başkaldırlardan kaçınmıştır⁸⁷. Mesela, Hz. Ömer'in oğlu Abdullah'ın Yezid'e karşı başkaldırma teklifini farklı gerekçelerle reddetmiştir⁸⁸. Muhammed b. el-Hanefiyye'yi hayatında isyanın içine çekemeyenler, ölümünden sonra; "onun ölmediği, geri dönerek ordunun başına geçeceği ve muzaffer olacağı" inancı ile, onu istekleri doğrultusunda yönlendirmeye çalışmışlardır⁸⁹.

Emevi iktidarının yıkılıp, Abbas oğulları iktidarının kurulmasında şüphesiz Muhammed b. el-Hanefiyye soyunun⁹⁰, özellikle oğlu Ebû Hâşim'in çok büyük rolü olmuştur. Ebû Hâşim, Emevi halifesi Süleyman b. Abdilmelik'i ziyaret dönüşü sırasında zehirlenmesi⁹¹ veya hastalanması neticesinde⁹² Muhammed b. Ali'yi kendisinden sonra İmam olarak vasiyyet etmiştir⁹³. Ayrıca ona tâbilerinin listesi ile planlarını da takdim etmiştir⁹⁴. Böylece Abbasi iktidarını doğuracak bir faaliyet başlatılmıştır.

Muhtar es-Sakaffi'nin fikirleri etrafında oluşan ve Muhammed b. el-Hanefiyye'ye izafe edilen fırkaların en önemlileri Muhtâriyye ve Keysâniyye olarak adlandırılmaktadır. Fikri yapılarına bakıldığında aynı olan bu fırkalar İslam Mezhepleri Tarihi klasik kaynaklarında bazan birlikte, bazan da ayrı ayrı ele alınmıştır. Çağdaş araştırmacılardan bir kısmı ise, çalışmalarında bu iki fırkanın adlarını Muhtâriyye-Keysâniyye şeklinde birleştirerek incelemişlerdir⁹⁵. Bu makalede de aynı usul kullanılacaktır. Aynı fırkanın değişik adlandırmalarının yapılp üstelik aynı eserde farklı iki mezhep gibi gösterilme-

85 Fr. Buhl, "Muhammed b. Al-Hanafiyya", *İA.*, VIII, 479.

86 İbn Kuteybe ed-Dineverî, *el-Meârif*, s. 90; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, 355.

87 Bkz. Ö. Rıza Kehhâle, *Mu'cemû't Kabâil'l-Arap*, Beyrut 1991, II, 674.

88 Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşraf*, III, 471.

89 Fr. Buhl, "Muhammed b. Al-Hanafiyya", *İA.*, VIII, 479.

90 En-Neşşâr, Muhammed b. el-Hanefiyye'ye ait medreseyi özgür iradeciler olarak görür ve onun hareketini, Emevi hanedanının başını yiyen devrimci hareket olarak değerlendirir. Bkz. Ali Sami en-Neşşâr, *İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu-II*, İstanbul 1999, s. 65.

91 Ahmet b. Yahya b. Câbir el-Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşraf*, III, 466-467; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Târîhi*, trc., İsmail Yiğit ve ark., İstanbul 1989, II, 293; Ahmet Muhtar el-Abâdî, *Fi't-Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Fâtîmî*, Beyrut ts. s.19; H. Dursun, "Abbâsiler", *DİA*, I, 32; Hasan Onat, "Ebû Hâşim", *DİA*, II, 146; İbrahim Sarıçam-Mustafa Öz, "Benî Haşim", *DİA*, XVI, 405.

92 Bkz. İbrahim Sarıçam, *Emevî Haşimi İlişkileri*, Ankara 1997, s.369.

93 Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâil el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, Beyrut 1416/1995, I, 95.

94 İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, thk, Taha Muhammed ez-Zübna, Beyrut 1967, II, 109-110; Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşraf*, III, 468; Dineverî, *Ahbârü't-Tvâl*, s. 330-332; Ali b. Muhammed İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, trc., Yunus Apaydın, İstanbul 1986, V, 53-54; Hüseyin Gazi Yurdaydın, *İslâm Târîhi Dersleri*, Ankara 1988, s.34; Hasan Onat, "Ebû Hâşim", *DİA*, II, 146.

95 Bkz. Ethem Ruhi Fiğlalı, *İmâmîyye Şîası*, s. 141-142; Hasan Onat, "Muhtar es-Sakaffi'nin Kûfe İsyanı ve Muhtâriyye-Keysâniyye Fırkası", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Doktora Seminerleri I-IV*, Ankara 1980-1981; Wadad al-Qadi de kullanılmaktadır. Bkz. Wadâd al-Qâdî, "The Development of the Term Ghulât in Muslim Literature with Special Reference to the Keysâniyya", *Akten des VII. Kongresses für Arabistik und Islamwissenschaft* (Göttingen, 15. Bis. 22 August 1974), nşr. Albert Dietrich, Göttingen 1976, s. 298.

si ise, muhtemelen 73 fırka hadisindeki⁹⁶ rakamı dolduramama endişesinden kaynaklanmaktadır.

MUHAMMED b. el-HANEFİYYE ADINA ORTAYA ÇIKAN FIRKALAR

Muhammed b. el-Hanefiyye, her ne kadar kendisi bir fırka kurucusu değil ise de, onun adı çok değişik amaçlarla kullanılmış ve adı etrafında farklı fikirler zuhur etmiştir. Bu fikirlerin tamamı şüphesiz o zamanda birden bire doğu vermiş değildir. Pek çoğu İslam öncesi toplumda var olan inançların, İslam adıyla takdiminden ibarettir. Görüleceği üzere bir kısım fırkalar Muhammed b. el-Hanefiyye'yi Hz. Ali'den sonra birinci sıraya yerleştirirken; diğer bir kısmı ise, onun Hz. Hüseyin'den sonra imam olduğunu kabul eder. Daha sonra da pek çok görüş ayrılıklarına rastlanır.

Muhtar'ın hareketi kendi zamanında genellikle Haşebiyye⁹⁷ adıyla tanınmakta idi. Muhtâriyye-Keysâniyye'nin de ilk isimlendirilme şekli olarak kabul edilen Haşebiyye, bir kısım kaynaklarda müstakil bir fırka olarak ele alınır. Kılıç yerine sopa kullandıkları için bu adı alan fırka mensuplarına atfedilen çok tuhaf rivayetler bulunmaktadır⁹⁸. Muhtâriyye-Keysâniyye için Sebe'iyye tabirinin de kullanılmış olmasının muhtemel olduğu ve bunların da sırf kötüleme amaçlı olarak verildiği ve de Muhtâriyye-Keysâniyye kullanımlarının el-Muhtar'ın öldürüldüğü tarih olan 67/686 tarihinden sonra tahakkuk ettiği tahmin olunmaktadır⁹⁹. Halka mal olmayan bir kısım aşırı görüşleri bulunan¹⁰⁰ Muhtâriyye-Keysâniyye fırkasının Eş'arî'nin belirttiğine göre, onbir fırkası bulunmaktadır. Eş'arî, bunları tek tek ele alır ve görüşlerini açıklar¹⁰¹. Aşırı düşünceleri içinde barındıran ve Muhtâriyye-Keysâniyye'nin bir kolu olarak da mütalaa edilen bir diğer fırka Kerbiyye'dir. Kurucusu İbn Kerb b. Darîr'dir ve hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır¹⁰².

Muhtâriyye adı şüphesiz Muhtar es-Sakaffî adına nisbeten verilmiştir. Ancak Keysâniyye adı ile ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. "Keysan" tabiri, ilk kaynaklarda müşterektir¹⁰³. Bunlardan birine göre, el-Muhtar'ın

96 Hadis için bkz. *Tirmizî*, Kitâbu'l-İman 18; Bu hadisle ilgi değerlendirmeler için bkz. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 7 vd.; Fiğlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, İstanbul 1996, s. 17-18; Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı*, İstanbul 1996, s. 30 vd.; Sayın Dalkıran, "Yetmişüç Fırka Hadisi ve Düşündürdükleri", *EKEV Akademi Dergisi, Sosyal Bilimler*, s. 99-108.

97 Geniş bilgi için bkz. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, III, 476.

98 Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, İstanbul 1998, s. 58.

99 Onat, *Emevîler Devri Şii Hareketleri*, s. 114.

100 Bkz. Wadâd al-Qâdî, "The Development of the Term Ghulât in Muslim Literature with Special Reference to the Keysâniyya", s. 301.

101 Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 91. Bu fırkayı İbn Hazm, Zeydiyye'nin bir kolu olarak değerlendirir. Bkz. İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 179.

102 Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 92; İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, Beyrut 1395/1975, IV, 179; Ebû Muhammed el-Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, Necef 1355/1932, s. 27; W. Madelung, "Kuraybiyya", *The Encyclopaedia of İslam (New Edition)*, Vol. V, Leiden 1979, s. 433.

103 Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 56.

bir adı da Keysan'dır¹⁰⁴ ve bu isme nisbetle de Keysâniyye denilmiştir¹⁰⁵. Bir diğer görüşe göre ise, Hz. Ali'nin Keysan adlı kölesine izafeten bu isim verilmiştir¹⁰⁶. İsimlendirme bir tarafa bu fırka, bir kısım araştırmacılar tarafından Şîa'dan, bir kısım araştırmacılar tarafından da Gulât'tan sayılmıştır¹⁰⁷. Bize göre, bu fırkanın gulattan sayılması daha uygun olacaktır. Zira, bu fırkanın ortaya çıktığı tarihlerde, Şiilik tam anlamıyla teşekkül etmiş değildi.

Muhtâriyye-Keysâniyye, İslâm'ın temel prensiplerine aykırı pek çok görüşü içinde barındırmaktadır. Mesela, onlara göre din, adama (imama) itaattir. Namaz, zekat, hac gibi dînî pek çok mükellefiyet tevil edilmiştir. Tenâsuh, hulûl ve ric'ata inanmaktadırlar¹⁰⁸. Yine bu fırka taraftarları, imamların beşer üstü bilgiye sahip bulduklarını hararetle ileri sürmüşlerdir. Özellikle, Muhammed b. el-Hanefiyye onlara göre, her türlü ilmin en yüksek seviyesine sahip bulunuyordu¹⁰⁹. Onların kendisine çok üstün bir ilim izafe etmeleri üzerine, İbnü'l-Hanefiyye bunlardan teberrî ettiğini açıklamıştır¹¹⁰. İmamlara verilen bu vasfın da ileride İmâmiyye Şîası başta olmak üzere, pek çok şîî kollarında görüleceği bir vakiadır.

Yukarıda da ifade etmiş olduğumuz gibi, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin Cemel savaşında babası Hz. Ali'nin yanında yer almış ve onun sancağını taşımış olması, Muhtâriyye-Keysâniyye tarafından babasından sonra onun imam olduğuna bir delil olarak görülmüştür¹¹¹. Bir kısmına göre de o, Hz. Ali'nin asıl vasîsidir. İmamet ancak onun soyunda devam eder, onun izni olmaksızın savaş yapılmaz. Hz. Hasan, Muaviye'ye ancak onun izni ile karşı koymuş ve musalaha etmiştir. Hüseyin de aynı şekilde onun izni ile Yezid'e karşı koymuştur. Eğer onun izninin dışında hareket etmiş olsalardı, dalalet düşer ve helak olurlardı. Ona muhalefet eden kişi kâfir ve müşriktir. Muhtar es-Sakaffî'yi de görevlendirmiştir ve böylece Hz. Hüseyin'in intikamı alınmıştır¹¹².

104 Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 91.

105 Watt'a göre Keysan ismi, geniş ölçüde, Emevî hilafetinin son zamanında Hz. Ali'ye sempati duyanlara verilmişti ve muhtemelen ilk defa düşmanları tarafından cemaatinin değerini düşürmek için kullanılmış küçültücü bir lakap idi. Bkz. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 53-54.

106 Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 91; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 31; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 145; C. Van Arendonk, "Keysaniyye", *İA*, İstanbul 1967, VI, 664; W. Madelung, "Kaysaniyya", *The Encyclopaedia of İslam* (New Edition), Vol. IV, Leiden 1978, s. 836.

107 Nebile Abdülmünim Dâvud, *Neşetü's-Şîati'l-İmâmiyye*, s. 82.

108 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 145. Krş. İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 182; Ahmet Turan, *İslâm Mezhepleri Târîhi*, Samsun 1993, s. 49-50; İrfan Abdulhamid, *İslâm'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, trc. M. Saim Yeprem, İstanbul 1994, s. 61 vd.; el-Amîd Abdürrezzâk Muhammed Esved, *Mevsûatü'l-Edyân ve'l-Mezâhib*, ed-Dâru'l-Arabiyyetü'l-Mevsûati, III, 50.

109 Esved, *Mevsûatü'l-Edyân ve'l-Mezâhib*, III, 51; Gerlof Van Vloten, *Emevi Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şîa ve Mesûh Aktideleri Üzerine Araştırmalar*, çev. Mehmet Said Hatiboğlu, Ankara 1986, s. 52.

110 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 176; Esved, *Mevsûatü'l-Edyân ve'l-Mezâhib*, III, 51.

111 Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 31; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 92; Muhammed Hudarî Beg, *Târihu'l-Ümemi'l-İslâmiyye* (ed-Devletü'l-Abbâsîyye), Mısır 1970, I, 12-13; Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi*, İstanbul 1989, III, 19-20; Bahriye Üçok, *İslâm Târîhi*, Ankara 1979, s.83.

112 Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, Nefes 1355/1932, s. 26-27.

Bu fırka sahiplerinden bir kısmına göre ise, Hz. Ali'den sonra imam Hz. Hasan, ondan sonra da Hz. Hüseyin'in vasiyetiyle Muhammed b. el-Hanefiyye olmuştur¹¹³. Bu fırkaya göre Hz. Ali oğlu Hasan'ı, Hasan kardeşi Hüseyin'i ve Hüseyin de kardeşi Muhammed b. el-Hanefiyye'yi imam tayin etmiştir¹¹⁴. Zira Hz. Hüseyin'den sonra Hz. Ali'ye en yakın kişi olarak İbnü'l-Hanefiyye kalmıştır ve hilafet ancak onun hakkıdır. Nasilki Hüseyin, Hasan'dan sonra insanların en hayırlısı idiyse, o da Hüseyin'den sonra en hayırlıdır. Dolayısıyla Hüseyin'den sonra asıl imam odur¹¹⁵.

Muhammed b. el-Hanefiyye'nin imametini kabul edenler, özellikle onun ölümünden sonra kendi aralarında ayrılığa düşmüşlerdir. Onlardan bir kısmına göre sağ ve ölmez olan İbnü'l-Hanefiyye, gaibdir ve nerede olduğu bilinmez. Ancak dönecektir ve o dönüncüye kadar da onun yerine kimse imam olmayacaktır¹¹⁶. Eş'arî ve Şehristânî gibi bir kısım İslam Mezhepleri Tarihi yazarlarının sözünü ettiği Kerbiyye'ye göre ise, ifade edildiği gibi, İbnü'l-Hanefiyye sağdır ve ölmemiştir. O, Radva dağındadır ve yanında yiyeceklerini sağladığı su ve bal pınarları vardır. Sağında bir arslan ve solunda da bir panter, onu ortaya çıkacağı zamana kadar düşmanlarından korumaktadır. O beklenen Mehdî'dir¹¹⁷.

İbnü'l-Hanefiyye'nin Radva dağında olduğunu öne süren Muhtâriyye-Keysâniyye müntesipleri, onun oradaki kalış sebebi konusunda ayrılığa düşmüşlerdir. Onların bir kısmına göre, İbnü'l-Hanefiyye'nin Radva dağında Allah tarafından bekletilmesinin asıl nedeni bilinemez. Bir başka gruba göre ise İbnü'l-Hanefiyye, Abdullah b. ez-Zübeyr'den kaçarak Abdulmelik b. Mervan'a sığındığı için cezalandırılmıştır¹¹⁸. Hatta onun bu konuda İbnü'z-Zübeyr ile savaşıp kaçmaması gerektiğini dillendiren bir grup Muhtarî-Keysânî de bulunmaktadır¹¹⁹.

Muhtâriyye-Keysâniyye'nin diğer bir fırkası, İbnü'l-Hanefiyye'nin öldüğüne inanmakta birleşirken¹²⁰, ondan sonraki imam konusunda ayrılığa düşmüşlerdir. Bunlar arasında imamet, Muhammed b. Ali'den sonra, kardeşinin oğlu Ali b. el-Hüseyin Zeynelâbidîn'e geçtiğini iddia edenler olmuştur¹²¹. Bir grup ise, imamet İbnü'l-Hanefiyye'den sonra Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed b. el-Hanefiyye'ye intikal ettiğini ileri sürmüştür¹²². Özellikle Horasan ve civarında Emevilere düşman olan pek çok Hz. Ali taraftarı onu,

113 Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 31. Krş. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 146.

114 Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 92.

115 Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, Necef 1355/1932, s. 25.

116 Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, Necef 1355/1932, s.27.

117 Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 92; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 31-32; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 149; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 179; Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, s. 29.

118 Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 93; Esved, *Mevsûatü'l-Edyân ve'l-Mezâhib*, III, 57-58. Konu ile ilgili getirdikleri deliller için bkz. Ali Sâmi en-Neşşâr, *Neşetü'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslâm*, Kahire 1977, II, 72-73.

119 Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 40.

120 Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 93.

121 Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 31-32.

122 Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, s. 30-31.

babasının halefi ve imam olarak kabul ediyordu¹²³. Farklı gruplar içerisinde en güçlüsü, imametin, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin ve ondan sonra da oğlu Ebû Hâşim'in hakkı olduğuna inanan gruptur¹²⁴. Ebû Hâşim adına, Hâşimiyye¹²⁵ isminde bir fırka kurulmuş ve aşırı fikirler öne sürülmüştür¹²⁶.

İbnu'l-Hanefiyye'nin adının kullanıldığı bir diğer fırka da Beyâniyye'dir. Beyâniyye fırkasının kurucusu olan Beyan b. Seman et-Temîmî (v. 119/737)¹²⁷, Hamza b. Umâre'nin taraftarı idi¹²⁸. Hamza b. Umâre (veya Ammâre) için farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu iddialara göre o, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin tanrı, kendisinin de onun peygamberi olduğuna inanmaktadır¹²⁹. Ancak bu iddia, muhtemelen onun Muhammed b. el-Hanefiyye'ye yakınlığı ve onun hakkındaki bir kısım ifadelerinin düşmanca mübalağa edilmesinden kaynaklanmış olabilir¹³⁰. Ona göre de Muhammed b. el-Hanefiyye, halktan gizlenmesinden sonra tekrar ortaya çıkarak "Emîru'l-Mü'minîn" olacaktır¹³¹.

Beyâniyye mensupları, imametin, Ebû Hâşim'den sonra Beyan b. Semân'a ait olduğunu iddia etmiş ve şöyle demişlerdir: "Yüce Allah'ın ruhu, Ebû Hâşim'de idi. Sonra ondan Beyân'a geçmiştir." Onlardan bir kısmı da, bu ruhun, Ebû Hâşim'den Abdullah b. Amr b. Harb'e geçtiğini iddia etmiştir¹³². Râvendîyye'nin bir kolu olan Huryâniyye de Muhammed b. el-Hanefiyye'nin, babası Hz. Ali'den sonra imam olduğunu iddia etmiştir¹³³.

Muhammed b. el-Hanefiyye ve sonrasında onun ve soyunun adına daha pek çok fikir ayrılığında ve fırka isminden söz edilmektedir. Biz bu isimlerin pek çoğunun sunî olduğunu ve hatta kendi adına fırka izafe edilen pek çok kişinin bunu duymadığı, duymuş olsa bile Muhammed b. Ali el-Hanefiyye gibi onlardan ve düşüncelerinden uzak olduklarını tahmin etmekteyiz. Özellikle imam olan şahsın ölüp ölmediği, ölmemiş ise ne zaman ve nerede zuhur edeceği ve hali hazırda nerede olduğu; ölmüş ise yerine oğlunu mu, kardeşini mi yoksa daha başka bir yakını mı vekil bıraktığı yolunda ve buna benzer pek çok tartışma yapıla gelmiştir. Aynı şeylerin fazlasıyla Muhammed b. el-Hane-

123 Hasan Onat, "Ebû Hâşim", *DİA*, İstanbul 1994, X, 146.

124 Muhammed Hudarî Beg, *Târîhu'l-Ümemî'l-İslâmiyye (ed-Devletü'l-Abbâsiyye)*, Mısır 1970, I, 13; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi*, III, 20.

125 Bkz. Mustafa Öz, "Keysâniyye", *DİA*, Ankara 2002, XV, 363-364.

126 B. Lewis, "Hâşimiyya", *The Encyclopaedia of İslam* (New Edition), Vol. III, Leiden 1971, s. 263; Esved, *Mevsûatü'l-Edyân ve'l-Mezâhib*, III, 53 vd.; W. Madelung, "Kaysaniyya", *The Encyclopaedia of İslam* (New Edition), Vol. IV, Leiden 1978, s. 836.

127 Ebû Halef el-Eş'arî Sa'd b. Abdillâh, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak*, nşr. M. Cevâd Meşkûr, Tahran 1963, s. 33.

128 Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, s. 27; Ebû Halef el-Eş'arî, *Kitâbu'l-Makâlât*, s. 33.

129 Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, s. 27. Beyâniyye'nin dışında ancak görüşlerine yakın fikirler öne süren diğer fırkalardan bazıları şunlardır: Hişâmiyye, Cenâhiyye, Hârisiyye, Rizâmiyye. Bkz. Öz, "Keysâniyye", *DİA*, XV, 363-364.

130 Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 58.

131 Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, s. 29.

132 Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 32. Bu ve benzeri pek çok fikir ayrılıkları için bkz. Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, s. 26-36; Muhammed Muhsin Rûhânî, "Harbiyye", *Dâiratü'l-Meârif et-Teşeyyu*, Tahran 1376, VI, 204; Heinz Halm, "Das Buch der Schatten -Die Mufaddal-Tradition der Gulat und die Ursprünge des Nusairiertums-", *Der İslam*, 58 (1981), s. 19 vd..

133 Neşşâr, *Neşetü'l-Fikri'l-Felsefi fî'l-İslâm*, II, 261.

fiyye adı için de geçerli olduğunu, yukarıda bunlardan örnek olarak sadece bir kısmının verildiğini belirtmek isteriz. Ayrıca bu fikirlerin geniş halk kitleleri tarafından da kabul edildiğini söylemek hiç mümkün değildir.

MUHTÂRİYYE-KEYSÂNİYYE'NİN SİYASÎ-İTİKÂDÎ GÖRÜŞLERİ

Yukarıda sözü edilen el-Muhtar olayının seyri içinde İslam Mezhepleri Tarihi açısından önemli olan, mehdilik, beda ve recat inançları ileri sürülmüştür. Bunlardan ilki Muhammed b. el-Hanefiyye için kullanılan Mehdi¹³⁴ fikridir. Zira el-Muhtar, Muhammed b. el-Hanefiyye için bu fikri kullanarak onun tarafından görevlendirildiğini ifade etmekte idi¹³⁵.

Muhtar'ın dile getirdiği mehdi ismini Muhammed b. el-Hanefiyye kendisi için kullanmakta mıydı? Kaynaklarda yer alan bir rivayete göre, ona "Esselâmu aleyke Yâ Mehdi" dediği ve onun da "Evet ben mehdiiyim, hayra yönelirim. Ancak sizden biriniz bana selam verdiğinde, 'Esselamu aleyke Yâ Muhammed' desin." şeklinde cevap verdiği nakledilir¹³⁶. Burada onun dile getirdiği mehdinin anlamı ile, İslam Mezhepleri Tarihinde ve özellikle Şîa'da kullanılan mehdi kavramının¹³⁷ manası arasında fark bulunmaktadır. el-Muhtar, ileride Şîi düşünceye önderlik edecek olan "karizmatik önder" manasında bir mehdi fikrini ileri sürmüştür ve bu düşünce beda' ve ric'at fikirlerinin de bir başlangıcı olmuştur¹³⁸.

İslam Mezhepleri Tarihi kaynaklarında genel olarak mehdî kelimesinin teolojik anlamda kurtarıcı manasında ilk kullanılışının Muhtar es-Sakafî'ye ait olduğu belirtilmektedir. Onun ölümünden sonra Muhtârîyye-Keysânîyye adıyla teşekkül eden aşırı Şîi fırka mensupları, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin ölümünü kabul etmeyip, onun Radva dağında bulunduğunu, vakti gelince ortaya çıkıp dünyadaki adaletsizliği ortadan kaldıracığı bildirilen Mehdi olduğunu öne sürdüler¹³⁹. Kusayyir (105/723)¹⁴⁰, şiirlerinde Muhammed b. Hanefiyye'nin imamet ve mehdiliğini savunmakta idi¹⁴¹. O, şiirlerinden birinde şöyle demektedir:

134 Mehdi inancı ile ilgili yapılan çağdaş çalışmalardan bir kısmı şunlardır: Mustafa Öz, *İmâmîyye Şîasında Onikinci İmam ve Mehdi İnancı*, İstanbul 1995; Ethem Ruhi Fiğlalı, "Mesih ve Mehdi İnancı Üzerine (Mezhepler Târîhi Açısından Bir Bakış)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt XXV, Ankara 1981; Avni İlhan, "Kütübü Sitte'deki Hadislerle Göre Mehdi-lik", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı VII, İzmir 1992.

135 Belâzurî, *Ensâbu'l-Esrâf*, VI, 380.

136 İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, 354.

137 Arapçada hdy kökünden ism-i mefûl olan mehdî kelimesi, doğru yola iletilmiş, hidayete ulaştırılmış kimse anlamına gelmektedir. Kur'an'da da bu kelimenin bu anlamda kullanıldığı görülmektedir. Bkz. A'râf (7), 178; İsrâ (17), 97. İsm-i fâil anlamında yani kurtarıcı manasında kullanımı ise daha sonraları olmuştur.

138 Geniş bilgi için bkz. Fiğlalı, *İmâmîyye Şîası*, s. 142. Ricat ve beda' inanışları için ayrıca bkz. Fiğlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, s. 164-165.

139 Şeyh Saduk, *Kemâliü'd-Dîn ve Temâmü'n-Ni'me*, Kum 1405, I, 32-33; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 40; Öz, *İmâmîyye Şîasında Onikinci İmam ve Mehdi İnancı*, s. 34.

140 Hakkında geniş bilgi için bkz. Vedad el-Kâdî, *el-Keysânîyye fi't-Târîh ve'l-Edeb*, s. 346 vd..

141 Mustafa Öz, "Ali Evlâdî", *DİA*, İstanbul 1989, II, 392; Abdülkerim Mahmud el-Hatîb, *Şuar-âu Yenbu'... ve Benû Damra*, Riyad 1402/1982, 58-62. Örnekler için bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmîyyîn*, I, 93; Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Muhtasarü Târîhi Dimesşk*, XXIII, 93;

“Peygamberin küçük torunu, ki ölümü tatmayacaktır
Önde bayrak, süvarilere kumanda edinceye dek,
Radvâ'da kayboldu, bir müddet görünmeyecektir.
Orada su ve bal onun yanında akmaktadır¹⁴² .

Şair Kuseyyir¹⁴³ , Muhtar es-Sakaffî'yi takiben Muhammed b. el-Hanefiyye'nin mehdiliğini iddia etmenin yanında, yukarıdaki ifadesinden de anlaşılacağı üzere onun ölmediğini, Medine'den yedi gün uzaklıktaki Radva dağında gizlendiğini, orada su ve bal pınarları ile beslendiğini; bir arslan ve bir panter tarafından korunduğunu ve tayin edilen zamanda hurûc ederek zulümle dolmuş dünyayı adaletle dolduracağını söylemiştir¹⁴⁴ .

Hız. Ali'nin “mehdiliğine” inanan ilk fırka ise Sebeiyye'dir. Bu fırkaya göre “Beklenen Mehdi”, Ali'den başkası değildir. O, ölmemiştir; göğe çıkmıştır; dünyaya yeniden inecek ve düşmanlarından intikam alacaktır¹⁴⁵ . Bu açıdan Sebeiyye ve Muhtârîyye-Keysânîyye birleşiyorlar ise de, İslam tarihinde, açık seçik olarak bir şahsın mehdiliğini ileri süren ilk isim el-Muhtar'dır¹⁴⁶ . Ona göre de yukarıda söz konusu edildiği gibi beklenen mehdî Muhammed b. el-Hanefiyye'dir¹⁴⁷ .

Görülmektedir ki, ilk ve ciddi anlamda Muhammed b. el-Hanefiyye için kullanılmış olan mehdî kavramı¹⁴⁸ , daha sonraları Şîî inanç içerisinde hayatîyetini sürdürerek günümüze kadar gelmiştir. Zira mehdî inancı, şu haliyle Şîî akidenin kilit taşlarından biri durumundadır¹⁴⁹ . Bu isim, Şîa tarihinde hemen hemen her Şîî lider için kullanılmıştır¹⁵⁰ .

Muhtârîyye-Keysânîyye'nin görüş ve düşüncesini benimsemiş bir diğer şâir de es-Seyyid el-Himyerî'dir¹⁵¹ . O, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin tekrar

Ebü Reyâş Ahmed b. İbrahim el-Kaysî, *Şerhu Hâşimiyâtî'l-Kumeyt*, thk. Davud Sellum-Nuri Hammûdî el-Kaysî, Beyrut 1986, 26, 30, 33, 55-56, 59-65, 110-113, 197, 202.

142 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 148-149.

143 Kuseyyir daha çok Medine'de yaşamış olmakla birlikte; Abdülmelik ve oğlu Yezid'in saraylarında bulunduğu rivayet edilmektedir. Bkz. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 57.

144 Ebu'l-Felâh Abdulhayy b. El-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb ve Ahbâru Men Zeheb*, Beyrut ts., I, 131-132; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 33-34.

145 Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 178; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 177; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 86.

146 Ethem Ruhi Fığlalı, “Mesih ve Mehdi İnancı Üzerine (Mezhepler Târîhi Açısından Bir Bakış)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt XXV, yıl 1981, s. 205.

147 Bkz. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 32; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 145; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 91; Nevbahtî, *Fıraku'ş-Şîa*, s. 27; Ebu Halef el-Eş'arî, *Kitâbu'l-Makâlât*, s. 26-27.

148 Öz, *İmâmîyye Şîasında Onikinci İmam ve Mehdi İnancı*, s. 34. Ayrıca bkz. Sabri Hizmetli, “İtikadi İslâm Mezheplerinin Doğuşuna İctmâî Hadiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme”, *A.Ü.İ.F.D.*, cilt XXVI, Ankara 1983, s. 676.

149 Goldziher, *el-Akide ve'ş-Şeria fi'l-İslâm*, Mısır ts., s. 220. Mehdi ve diğer kavramlarla ilgili Keysanî fikirlerin diğer Şîî firkalardaki yansıması ile ilgili bkz. Leonardo Capezzone, “Abiura Dalla Kaysaniyya e Conversione All'Imamiyye: Il Caso Di Abu Halid al-Kabuli”, *Rivista Degli Studi Orientali*, 66 (1992), Roma 1993, s. 1-14.

150 Nevbahtî, *Fıraku'ş-Şîa*, s. 54; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *Makâtîl't-Tâlibiyyîn*, Kahire 1368/1949, s. 359; Öz, *İmâmîyye Şîasında Onikinci İmam ve Mehdi İnancı*, s. 34.

151 Es-Seyyid el-Himyerî, Ebu Hâşim İsmail b. Muhammed b. Zeyd: Ric'ata inanan meşhur bir Şîî şâiridir. Bağdar'ta 173/789-790'da ölmüştür. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s.

zuhurunu bekleyen ve onun tekrar ortaya çıkışına izin verileceği güne kadar, Radva dağında tutulduğunu ileri süren bir kişidir¹⁵². Böylece ileride daha da geliştirilecek olan ve “gâib olan imamın bir gün mutlaka döneceği” manasındaki ric’at inancının ilk tezahürleri ortaya çıkmış oldu. Ricat, İmâmiyye Şîasına göre, Şîi inancının temel unsurlarından biridir ve buna inanmayan kişi Şîi değildir¹⁵³.

İmâmiyye’ye göre ric’at edecek olanlar en iyiler ve en kötülerdir¹⁵⁴. Nebî (s.a.v.), Hz. Ali, Hasan, Hüseyin ve diğer imamlar ile, onların düşmanları olan Hz. Ebû Bekir, Ömer, Osman, Muaviye ve Yezid gibileri Mehdî’nin zuhurundan sonra dünyaya döneceklerdir. İyilerin haklarını gasb edenler veya onları katledenler dünyada azâb göreceklerdir. Daha sonra tekrar ölecekler ve kıyamet gününde yeniden dirileceklerdir¹⁵⁵.

Ric’at inancı ile ilişkili olan bir diğer kavram da, “gaybet” fikridir. Muhammed b. el-Hanefiyye’nin halktan gizlendiği, zamanı gelince ortaya çıkacağı ve bütün alemi düzeltereği şeklindeki gaybet fikri, çok sonra teşekkül eden İmâmiyye Şîası’nda da görülmeye başlamıştır¹⁵⁶. İmâmiyye Şîası, gaybeti Câfer-i Sâdık’tan rivayet edilen, el-Kâim’in iki nevi gaybeti olacağı, birincisinde imamın insanları, insanların da imamı görüp irtibat kurabilecekleri, ikincisinde imamın insanları göreceği ve fakat insanların onu görmeyecekleri şeklindeki rivayete dayanarak¹⁵⁷, gaybeti iki kısma ayırmaktadır. Bunlar, Gaybetü’s-Suğrâ ve Gaybetü’l-Kübrâ’dır¹⁵⁸.

Muhtâriyye-Keysâniyye’nin Şîi düşünce tarafından benimsenen bir diğer görüşü de beda’ kavramıdır. Beda’, ortaya çıkarılmak, görünmek, bir işi yapmaya niyetlenmişken bilgi yahut zan bakımından o işten vazgeçip, başka bir işi yapmaya kalkışmak anlamlarına gelmektedir¹⁵⁹. Beda’ ilimde, iradede ve bir hususu emir etmede olmaktadır¹⁶⁰. Yukarıda sözü edildiği gibi, el-Muhtar öncelikle kendisine Allah tarafından zafer vaad edildiğini söylemiş, böylece askerlerini cesaretlendirmek istemiştir. Ancak mutlak bir yenilgiye uğra-

34 (Dipnot). Hakkında geniş bilgi için bkz. Vedad el-Kâdî, *el-Keysâniyye fi’l-Târih ve’l-Edeb*, s. 357 vd.

152 Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 34. Delilleri ile ilgili bkz. Neşşâr, *Neşetü’l-Fikri’l-Felsefi fi’l-İslâm*, II, 75-76.

153 Şeyh Saduk Ebû Câfer Muhammed b. Ali İbn Bâbuyeh (Bâbeveyh) el-Kummî, *Risâletü’l-İtikâdâtü’l-İmâmiyye (Şîi İmâmiyye’nin İnanç Esasları)*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara 1978, s. 70; Fiğlalı, *İmâmiyye Şîası*, s. 222; Neşşâr, *Neşetü’l-Fikri’l-Felsefi fi’l-İslâm*, II, 77.

154 Muhammed Rızâ el-Muzaffer, *Şîa İnançları (Akîdetü’l-İmâmiyye)*, çev. Abdülbâkiy Gölpinarlı, İstanbul 1978, s. 64.

155 Ahmed Emîn, *Duha’l-İslâm*, Beyrut ts., III, 246; el-Muzaffer, *Şîa İnançları*, s. 64; Fiğlalı, *İmâmiyye Şîası*, s. 222.

156 Öz, *İmâmiyye Şîasında Onikinci İmam ve Mehdî İnançları*, 11-12. İmâmiyye Şîasındaki gaybet inancı ile ilgili ayrıca bkz. Hasan Onat, “Şîi İmâmet Nazariyesi (Kuleynî, Kummî ve Tüsî’nin Görüşleri Çerçevesinde)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXII, 109.

157 Ebû Câfer Muhammed b. Yâkub el-Kuleynî, *el-Ustûl mine’l-Kâfî*, Tahran 1388, I, 339; Muhammed es-Sadî, *Târihu’l-Gaybeti’s-Suğrâ*, Beyrut 1392/1972, s. 345.

158 Öz, *İmâmiyye Şîasında Onikinci İmam ve Mehdî İnançları*, 59-77.

159 Abdülbâkiy Gölpinarlı, *Târih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şîilik*, İstanbul 1997, s. 269.

160 Esved, *Mevsûatü’l-Edyân ve’l-Mezâhib*, III, 52.

diğında kendisine daha önceki sözü hatırlatılmış ve o da kendisini kurtarmak için Allah'ın fikir değiştirdiğinden söz etmiştir¹⁶¹.

Beda', Muhtâriyye-Keysâniyye'nin farklı fırkalarının birleştikleri bir konudur¹⁶². Bu inanç, günümüz İmâmiyye Şîası içinde de bulunmaktadır. Ancak bu görüşü İmâmiyye, Muhtâriyye-Keysâniyye ile değil, farklı bir olayla ilişkilendirmektedir. Şöyle ki: Câfer es-Sâdık, önce büyük oğlu İsmail'in imametinden söz eder. Ancak onun, kendi sağlığında ölmesi üzerine, bu sefer diğer oğlunu kendisinden sonraki imam olarak tayin eder. Böylesi bir durumu da, "Allah oğlum hakkında izhar ettiğini hiçbir şeyde izhar etmemiştir" diyerek açıklamaya çalışır¹⁶³. Bu olay İmâmiyye-Şîası tarafından bedanın esası olarak gösterilmektedir. Beda İmâmiyye Şîası'nca her ne kadar nesh kavramı ile ilişkilendiriliyor¹⁶⁴ ise de; Ehl-i Sünnet'çe beda'yı nesh anlayışı içinde değerlendirmek ve kabul etmek mümkün değildir¹⁶⁵.

Beda inancının ilk çıkışı veya bugünkü durumu ile ilgili şu hususa işaret etmek gerekir: Şîa'nın beda' telakkisini benimsemesi, gayba ait haberleri bildiklerine inanılan imamların, vuku bulacağını önceden haber verdikleri olayların sonradan başka türlü gerçekleşmesi üzerine inandırıcı bir izah bulmak suretiyle etrafındaki grupların dağılmasını önleme zorunluluğundan doğmuştur¹⁶⁶.

SONUÇ

Şîa tarihi içinde hiç şüphesiz, Hz. Ali dahil olmak üzere karizmatik lider vasfının verildiği her bir imamdan sonra ihtilaflar doğmuş ve değişik fırkalar zuhur etmiştir. Özellikle öldüğü veya kaybolduğu öne sürülen liderden sonra kimin imam olduğu hususu hep tartışılmıştır. Özellikle Şîa'nın oluşum safhasında ve Gulât denilen gruplarda bu ayrılıklar hep ola gelmiştir. Her ne kadar ilk asırlarda nasla tayin meselesi yaygın değil ise de, sonradan yazılmış eserlerde bu husus sıklıkla işlenmiş ve vurgulanmıştır. Şîa'nın hemen hemen her koluna göre Hz. Ali, nasla tayin edilmiş tek meşru imamdır. Ondan sonra her bir imamdan sonra ayrılıklar görülmüştür. Aynı şekilde iş Muhammed b. el-Hanefiyye'ye gelince de büyük bir farklılık görülmez. Bir kısmı, onu Hz. Ali'den sonra birinci sıraya yerleştirirken, diğer bir kısmı ise Hz. Hüseyin'den sonra imam olduğunu kabul eder. Daha sonra da pek çok görüş ayrılıklarına rastlanır:

Emevîlere karşı olan zümrelerden Hz. Ali ile soyuna karşı girişilen şiddet ve baskıları bahane eden kimseler, geniş halk kitlelerini Ehl-i Beyt sevgisini

161 Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 39; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 146.

162 Haris Süleyman ed-Dârî, *el-İmâm ez-Zühri ve Eseruhü fi's-Sünne*, Doktora, Câmîatü'l-Ezher, Kahire 1405/1985, s. 60.

163 Mustafa Kâmil eş-Şeybî, *es-Sıla Beyne'l-Tasavvuf ve't-Teşeyyu'*, Kahire 1969, s. 102 vd.; Ebû Câfer Muhammed b. Yâkub el-Kuleynî, *el-Usûl mine'l-Kâfi*, Tahran 1388, I, 327.

164 el-Muzaffer, *Şîa İnançları*, s. 36.

165 Fiğlalî, *İmâmiyye Şîası*, s. 224.

166 Avni İlhan, "Şîa'da Usûlu'd-Din", *Milletlerarası Târihte ve Günümüzde Şîlik Sempozyumu*, İstanbul, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 1993, s. 412.

istismar ederek mehdi inancını kendi siyasi emel ve çıkarları için kullanmışlardır. Bunların da en güzel örneklerinden biri, söz konusu ettiğimiz Muhammed b. el-Hanefiye adının Muhtar es-Sakafi tarafından kullanılmış olmasıdır.

Burada oluştuğu ifade edilen kavramlar ve düşünceler geniş halk kitlelerine hiçbir şekilde mal olmamıştır. Ancak ilk tezahür olarak büyük öneme haiz olmuştur. el-Muhtar olayının akabinde Şii akidelerin tamamen oluştuğunu söylemek mümkün değildir. Kaldı ki, el-Muhtar'ın ortaya attığı bir kısım fikirler İslam öncesi kültürlerde de mevcut idi. el-Muhtar ise bunları Muhammed b. el-Hanefiye adını da kullanarak ilk gulat hareketlerine taşımıştır. Daha sonra da bu düşüncelerin bir kısmı, Şii dünyada kabul görmüş ve günümüzde de yaşamını devam ettirmektedir.